

Отримано: 12 січня 2018 р.

Прорецензовано: 17 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: ivan.shyshkin@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-258-263

Шишкін І. Джерела до вивчення українського питання в політиці польського національного руху опору (1939–1945 рр.) / І. Шишкін // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острогож, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 258–263.

УДК 94(438):32 «1939-1945»

Іван Шишкін

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ОПОРУ (1939–1945 РР.)

Стаття присвячена вивченню документів і матеріалів польського національного руху опору, що дають можливість дослідження українського питання в політиці представників польського «Лондонського табору» та його цивільного і військового представництв. Проаналізовано офіційні документи, теоретичні розробки польського еміграційного уряду, Армії Крайової, Делегатури уряду, спогади сучасників подій, періодику, а також політичні програми найбільш впливових польських політичних партій.

Ключові слова: українське питання, документи АК, Делегатура уряду, польська політична думка, еміграційний уряд, польське підпілля, політичні партії і рухи, польський «Лондонський» табір, політичні концепції.

Іван Шишкін

ИСТОЧНИКИ К ИЗУЧЕНИЮ УКРАИНСКОГО ВОПРОСА В ПОЛИТИКЕ ПОЛЬСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ СОПРОТИВЛЕНИЯ (1939-1945 ГГ.)

Стаття посвящена изучению документов и материалов польского национального движения сопротивления, которые дают возможность изучения украинского вопроса в политике представителей польского «Лондонского лагеря» и его гражданского и военного представительства. Осуществлен анализ официальных документов, теоретических разработок польского эмиграционного правительства, Армии Краевой, гражданского представительства (Делегатуры), воспоминаний современников событий, периодики, а также политических программ наиболее влиятельных польских политических партий.

Ключевые слова: украинский вопрос, документы АК, Делегатура правительства, польская политическая мысль, эмиграционное правительство, польское подполье, политические партии и движения, польский «Лондонский» лагерь, политические концепции.

Ivan Shyshkin

THE SOURCES FOR THE RESEARCH OF THE UKRAINIAN ISSUE IN THE POLICY OF THE POLISH NATIONAL RESISTANCE MOVEMENT, 1939-1945

The following article is devoted to the study of documents and materials of Polish resistance movement, which give an opportunity to research Ukrainian question in the policy of Polish «London Camp» representatives as well as its civilian and military units. The official documents, development of theories made by Polish government in exile, Home Army (Armia Krajowa) and Government Delegation (Delegatura Rządu), the reminiscences of events contemporaries, periodicals as well as political programs of Polish most influential parties were analyzed.

Key words: Ukrainian question, the documents of Home Army (Armia Krajowa), the Government Delegation (Delegatura Rządu), Polish political thought, government in exile, Polish Underground, political parties and movements, Polish «London Camp», political conceptions.

Проблемі діяльності польського руху опору в роки Другої світової війни присвячено низку історичних праць. Вагомий внесок у наукове вивчення різних аспектів цієї проблеми здійснили В. В'ятрович, Л. Зашкільняк, І. Ільюшин, С. Макарчук, В. Трофимович, А. Русначенко та інші нау-

ковці. Українська історіографія основну увагу зосередила на дослідженні українсько-польських стосунків, на які, в свою чергу, мала безпосередній вплив польська політична думка. Серед польських дослідників варто згадати В. Бонусяка, Е. Дурачинського, Ч. Партача, К. Пжибиша, Р. Тожецького, В. Філяра, А. Фрішке тощо. Вищезгадані вчені у своїх дослідженнях неодноразово використовували документи і матеріали польського руху опору для вивчення українсько-польських стосунків. Водночас комплексний аналіз останніх сьогодні в історичній науці відсутній. Зокрема, під час дослідження цих джерел виникають проблеми класифікаційного характеру, тобто за яким принципом, скажімо, має відбуватися їх групування: за інформаційним, кількісним, хронологічним, видовим і т. д. Ще однією проблемою, з якою зустрічається будь-який історик, є перевірка інформації на достовірність, адже досить часто дані, що містяться в звітах і матеріалах, наприклад, Армії Крайової заперечуються інформацією, що міститься в опрацюваннях Делегатури уряду. У статті використовується інформаційний підхід щодо аналізу письмових джерел польського руху опору, тобто автором розглядаються тільки ті документи, в яких відображено українське питання в політиці польського руху опору протягом 1939-1945 рр., або ж аспекти, що мали безпосереднє відношення до розвитку та змін у концепціях розв'язання української проблеми.

У мотивації і підходах різних політичних сил у складі польського уряду до розв'язання українського питання частково допомагають розібратися спогади державних, політичних і військових діячів. Цей вид джерел проливає світло на атмосферу в «Лондонському таборі», дає змогу відтворити картину подій, що відбувалися в ньому, зрозуміти позиції лідерів польського руху опору. Важливе місце у дослідженні проблеми займають спогади В. Андерса, [8] С. Кота, [19; 20] Е. Рачинського, [25] Є. Клімковського [2], С. Кіркора [18], адже вони дають можливість проаналізувати не лише всю ту інформацію, що стосується досліджуваної проблеми, але й зануритися в атмосферу політичних дискусій, вивчити усю палітру поглядів у «Лондонському таборі», з'ясувати, які зміни відбувалися в позиціях польського політикуму в залежності від впливу зовнішніх чинників. Віддаючи належне важливості та значимості цього виду історичних джерел, при їх використанні слід обов'язково враховувати характерний для них вплив суб'єктивного і особистісного чинників.

Проблема ставлення польського еміграційного уряду та польського підпілля до українського питання знайшла своє відображення в публікаціях документальних джерел. Це, зокрема стосується трьохтомного видання під редакцією М. Сівіцького, яке побудоване за проблемно-хронологічним принципом [28].

Упорядник збірника демонструє своє упереджене ставлення до політики польської влади стосовно українців. Про це свідчать передмови, написані автором до кожного тому, в яких він усю провину в конфлікті між поляками та українцями покладає на польську сторону. Видання містить у собі важливі документи, в яких відображено ставлення окремих представників польського уряду та підпілля до української проблеми. Проте автором вибрано лише ті документи, які показують діяльність польського уряду та підпілля в негативному світлі.

Велика за обсягом двохтомна книга Владислава і Еви Семашків «Народовбивство польського населення Волині здійснене українськими націоналістами у 1939-1945 рр.» [27] присвячена польсько-українському конфлікту на теренах Волині. Під Волинню автори розуміють Волинське воєводство міжвоєнного періоду, не поширюючи своє зацікавлення, на території, що належали до СРСР або входили до Поліського воєводства.

У передмові Р. Шавловського йдеться не про «народовбивство скоєне українськими націоналістами», як це зазначено у назві книги, а про «українські злочини» нібито скоєні «широкими масами тамтешніх українців» [27, s. 13]. Слушною є думка Я. Ісаєвича про те, що для авторів ці поняття практично рівнозначні, бо як впливає з багатьох місць книги «націоналістом» для них є кожен прибічник незалежності української держави на всіх тих землях де українці становлять більшість населення [1, с. 175].

Р. Шавловський стверджує, що «українське народовбивство» на відміну від німецького і радянського має низку фатальних відмінностей (обтяжуючих обставин). По-перше, він прирівнює «українські злочини» стосовно поляків до геноциду євреїв німцями і звинувачує українців у злочинах не лише проти поляків, але й проти євреїв. По-друге, говорить, що з боку українців «не було жодних закликів залишити терени», навпаки «вони називали втечу поляків зрадою і переконували їх залишитися для того щоб потім їх усіх вирізати» [27, s. 12]. По-третє, з одного боку він заявляє, що це було «українське народовбивство, а не здійснене лише УПА, бандерівцями чи українськими на-

ціоналістами, а саме українцями загалом», з іншого – доводить, що ніхто не стверджує ніби в «народовбивстві» приймала участь переважна більшість українців. Більше того, «існує досить велика кількість прикладів допомоги полякам зі сторони українців» [27, s. 13].

На його думку, злочини німців і СРСР були злочинами окупантів, а «українське народовбивство» здійснювали громадяни Польської держави української національності, при цьому Р. Шавловський замовчує той факт, що українське населення не вважало поляків співвітчизниками, а розглядало польську владу як окупаційну. Він також стверджує, що німці й навіть росіяни вибачилися за скоєні злочини, а у їхній літературі як в німецькій, так і у російській відкрито говориться про геноцид стосовно поляків. Українці ж, на його думку, поводять себе зовсім інакше: «Вони демонструють мовчання, велике крутість або відверто грубу брехню» [27, s. 14].

У передмові українцям безпідставно закидається, що вони «всюди, в повному розумінні цього слова, разом з німцями або самостійно приймали участь у геноциді стосовно близько двохсот тисяч євреїв» [27, s. 14]. Критикуючи українську історіографію, Р. Шавловський стверджує, що вона ставить на одні шальки терезів «народовбивство на Волині й в Галичині», а на інші операцію «Вісла», що на його думку є недопустимим, бо остання «була продиктована найвищою державною необхідністю для того щоб позбавити УПА соціальної та матеріальної підтримки зі сторони українського населення» [27, s. 15]. У цілому передмові до книги притаманні суперечності в аргументації та підкреслена агресивність формулювань. Тут категорично підкреслюється, що знущання з невинних людей на Волині у 1943-1944 рр. – це дії «в дусі Хмельниччини та гайдамацького повстання» [27, s. 12]. Цій тезі суперечить інше твердження, що його читаємо в передмові: «У світлі сотень свідчень, використаних у праці Семашків, між польським і українським населенням Волині були добрі, часто просто дружні стосунки... Ці добрі стосунки цілковито зруйнувала лише широкомасштабна акція передусім галицьких агітаторів ОУН – УПА, що пропагували крайній, відверто народовбивчий український шовінізм» [27, s. 17]. Не будемо наводити подальших прикладів, проте зауважимо: засадничим моментом є те, що присвячуючи дослідження українсько-польським стосункам і збираючи матеріали про нищення польських сіл та вбивства поляків, автори оминули увагою справу так само масових убивств українців польською поліцією, боївками польського підпілля та польським цивільним населенням.

Описуючи польські «відплатні акції» вони значно занижують кількість жертв серед українців, ігноруючи той факт, що під час цих акцій відбувалася різанина невинних людей. Хоча у спогадах українців знаходимо численні описи знущань польських боївок над цивільним населенням, відтинання носів та вух і навіть розпинання людей, вкидання дітей до криниць та ін. [3; 5]. У цілому, найхарактерніша риса опублікованих в книжці В. і Е. Семашків спогадів – обминання українських страждань. Автори розмістили документи без будь-якого критичного аналізу, а там де описуються події на Волині вони просто переказують архівні звіти та рапорти. Допущено перекручення в перекладі окремих джерел з української на польську мову. Зокрема, як останній «документ» вказаного збірника наводяться фрагменти пісень УПА. Видається сумнівним, що ці пісні будь-коли співалися, проте, щоб підкреслити ненависть українців до поляків, упорядники переклали одну з строф пісні «заженемо всіх ляхів до Варшави» як «вижнемо» («wyrznięmy») тобто «виріжемо» («викосимо»). Не зрозумівши слова «заженемо», вони подали такий коментар: «Дослівний переклад означав би – «вижнемо» (від слова «жати»), тобто зітнемо як збіжжя або траву, всіх ляхів аж до Варшави» [27, s. 1293-1294]. Загалом, із багатьох місць книги випливає, що для авторів кожен поляк, якого було вбито на Волині у 1939-1945 рр., – це жертва українських націоналістів. Попри перераховані недоліки, все ж викликає повагу обсяг виконаної авторами праці, проте вона аж ніяк не є остаточною. Необхідні подальші дослідження і далі збирання матеріалів про всі жертви терору, його перевірка та співставлення інформації з різних джерел.

Значний інтерес становить трьохтомне видання під редакцією Д. Балішевського та А. Кунерта «Правдива історія поляків». Зокрема, в першому томі містяться фрагменти звернень президента Речіпосполитої В. Рачкевича до польського народу, окремі статті з підпільної польської преси, а також окремі документи польського підпілля з 1939-1942 років, в яких міститься інформація про ставлення польського руху опору до українського питання [23].

Другий том складається з документів періоду 1943-1944 років. Тут відображено також польсько-українське протистояння на Волині, інструкції Ради міністрів польського уряду, декрети та звернення до населення, здійснені Делегатурою уряду в зазначений період [23]. У матеріалах третього тому,

крім перерахованих вище джерел, зустрічаються також і документи, що свідчать про негативну реакцію польського уряду на включення територій Західної України до складу СРСР [23].

Цінним джерелом є збірник під редакцією Л. Кулінської. У першому томі, якого вміщено документи Комітету східних земель, що стосуються протистояння на теренах Волині та Галичини, а також опрацювання його членів стосовно вирішення проблеми «східних земель» і безпосередньо присвячених українському питанню та можливим шляхам його розв'язання [21].

Другий том представлений документами, які упорядниці вдалося знайти в особистих архівах діячів Комітету східних земель. Це політичні рапорти, тижневі та кварталні звіти, звіти про ситуацію в окремих місцевостях, підпільна польська преса. Неабиякий інтерес становлять документи, що стосуються шляхів розв'язання української проблеми, пропонує членами Комітету, також спроб польсько-українського порозуміння в період другої половини 1943 – першої половини 1944 років. Протоколи переговорного процесу між представниками українського і польського підпілля дають можливість зрозуміти позицію останнього в українському питанні та можливих шляхах його вирішення [21].

Л. Кулінська та А. Ролінський також опублікували збірник документів Головної опікунчої ради, яка займалася опікою над польським населенням в період загострення польсько-українських стосунків. До нього увійшли унікальні документи, передані до Національної бібліотеки ім. Оссолінських у Вроцлаві з приватної колекції одного з колишніх діячів Головної опікунчої ради Й. Відаєвича, а також матеріали про польсько-українське протистояння в період 1943-1944 рр., зібрані цією інституцією [9].

Важливе значення для вивчення проблеми становить шеститомне видання документів АК. Перший том збірника включає 182 документи, які датуються вереснем 1939 – червнем 1941 рр., другий – 248 документів від червня 1941 р. до квітня 1943 р., третій – 274 документи, які охоплюють період від квітня 1943 р. до липня 1944 р., четвертий – 510 документів датованих липнем-жовтнем 1944 р., п'ятий – 370 документів за період від жовтня 1944 до липня 1945 рр. Шостий том збірника вийшов як доповнення і складається з матеріалів за весь період – від 1939 до 1945 рр. Документи і матеріали, що були опубліковані в цьому капітальному виданні, – звіти, рапорти, проекти, телеграми, депеші тощо, стосуються діяльності Армії Крайової в роки Другої світової війни. Тут міститься значний обсяг інформації про ставлення польського військового підпілля до української проблеми [15].

Особливий інтерес для дослідників становлять документи, знайдені у 1997 році під Варшавою. Людиною, яка показала прихований архів, був колишній міністр та активний діяч польського підпілля А. Бень. Це зібрання зберігалось у спеціальному сховищі, включало в себе матеріали Ради з питань національностей при Делегатурі уряду в краї, керівником якої й був А. Бень. Вони опубліковані окремим збірником, в якому міститься загалом 30 документів за 1942-1943 рр., що стосувалися проектів по підготовці вирішення українського питання [10].

Слід також згадати двохтомне видання під загальною редакцією В. В'ятровича, присвячене польсько-українським стосункам у період 1942-1947 років. Це фундаментальна праця, в якій зібрано документи ОУН та УПА, що стосувалися двосторонніх взаємин. Тут містяться документи і матеріали, в яких відображено протистояння між українським і польським підпіллям, переговорний процес, спроби налагодження співпраці та ін. Для проблеми вивчення джерел з українського питання в політиці польського руху опору тут важливими насамперед є матеріали, присвячені переговорному процесу між українцями і поляками [4].

Важлива інформація міститься також у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО України). Тут значний інтерес становлять звіти, різного роду аналітичні опрацювання (характеристика діяльності польських політичних партій та їх ставлення до українського питання, брошури присвячені двостороннім взаєминам, огляд польської преси воєнних років) відозви, листівки ОУН до поляків, аналіз причин невдалих спроб порозуміння тощо [6]. Частково інформація про ставлення поляків до українського питання міститься у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Неабиякий інтерес становлять матеріали Центрального комітету комуністичної партії України та Українського штабу партизанського руху. У них знаходимо інформацію про польсько-українське протистояння, настрої польського населення в краї, звіти про діяльність польських політичних партій та угруповань на західноукраїнських теренах, політичну ситуацію в регіоні, взаємодію між радянськими партизанами та загонами АК тощо [7].

Ці джерела, хоча і не стосуються безпосередньо українського питання, проте суттєво доповнюють розуміння двосторонніх взаємин періоду війни.

Значна кількість матеріалів міститься в архівах Республіки Польща. Зокрема, важливі документи зберігаються в Центральному архіві селянського руху у Варшаві, які належать до колекції С. Котта. Вони проливають світло на польсько-українські переговори з метою створення спільного фронту проти окупантів, ініціатором яких була польська сторона [11]. Ці документи датуються початковим етапом Другої світової війни і знаходяться у фонді під назвою «Україніана».

Серед комплексу документів важливими є аналітичні опрацювання, які стосуються ситуації на теренах Західної України на початковому етапі війни. Значний інтерес становлять також проекти майбутніх польсько-українських стосунків, у яких відображено бачення української проблеми польськими політиками. Крім того, різного роду листи, звернення, нотатки, меморіали, у яких знаходимо відомості не лише про ситуацію в терені, але й аналіз українського національно-визвольного руху, відомості про взаємовідносини між українським і польським населенням, аналіз польськими політиками можливого розгортання подій з огляду на політику СРСР та в залежності від перебігу війни, характеристика української православної церкви, її діяльності та впливу на українське населення, ставлення до поляків в церковному середовищі тощо. Цінним джерелом є документи Комітету у справах краю, що показують, в який спосіб представники уряду, котрі входили до його складу, пропонували розв'язати українське питання, які погляди щодо його вирішення існували, а також плани стосовно створення українського легіону у складі польського війська [11].

Значний обсяг інформації міститься у матеріалах Архіву актів нових, які зберігаються насамперед у фондах Армії Крайової та Делегатури уряду. Документи АК становлять в основному рапорти та звіти про ситуацію в регіоні, накази Головного Командування АК, різного роду кореспонденцію (депеші, листи, телеграми) з аналізом ситуації на теренах «східних кресів», стратегічними планами військового підпілля та доповненнями і поправками до них [12].

Неабиякий інтерес становлять матеріали, безпосередньо присвячені українському питанню та шляхам його розв'язання. Основний масив документів такого типу – це різного роду опрацювання і проекти. Хоча вони не були офіційними постановами, але відображали погляди представників польського уряду, його Делегатури, діячів Армії Крайової на можливі варіанти розв'язання українського питання. Зокрема, це документи Департаменту інформації і преси, Президіального бюро (Biuro Prezydialne), а також Департаменту внутрішніх справ при Делегатурі уряду [14]. Цікава інформація міститься в документах амбасад Польщі в Лондоні, про політику уряду стосовно українського питання, а також переговори між «лондонцями» і офіційною Москвою, з представниками англійських урядових кіл, міжнародну ситуацію, та цілі Польщі у війні, огляд польської і української преси тощо [13].

Ще одним надзвичайно важливим джерелом є матеріали польської підпільної періодики, які знаходяться у фондах Національної Бібліотеки Республіки Польща (Biblioteka Narodowa) у Варшаві й несуть важливу інформацію про події, що мали місце на теренах Західної України в роки Другої світової війни, ставлення польської громадськості до українського питання, загострення двосторонніх взаємин і реакцію на нього поляків, промови та виступи провідних політиків, різного роду аналітичні статті, присвячені проблемі кордонів та взаємовідносин з СРСР. Серед таких періодичних видань слід відзначити: «Rzeczpospolita Polska» [26], «Ziemia Wschodnie Rzeczypospolitej» [29], «Nasze Ziemia Wschodnie» [22], «Biuletyn Wewnętrzny», (з 1943 р. «Biuletyn Wewnętrzno-Polityczny»). – І.Ш.) [16], «Głos polsko-ukraiński» [17], «Nowe Drogi» [23].

Отже, підсумовуючи варто зазначити, що українська проблема в політиці польського уряду та підпілля в період Другої світової війни займає важливе місце в різного роду документах і матеріалах польського руху опору. Про це свідчать численні розробки, проекти, листи, спогади, постанови та ін. Разом з тим існує велика кількість опублікованих джерел, присвячених тематиці польсько-українських стосунків. Серед них варто відзначити документи АК, Делегатури уряду, польських підрозділів у складі військового і цивільного представництва уряду, спогади тощо. Необхідною є подальша пошуково-дослідна та археографічна робота з джерелами з метою поглибленого їх вивчення, співставлення і перевірки інформації та подальшої їх публікації.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ісаєвич Я. Про книгу В. і Е. Семашків // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. Львів, 2003. С. 375-390.

2. Климковский Е. Я был адъютантом генерала Андерса. Москва, 1991. 288 с.
3. Спогади українців про польсько-український конфлікт на Волині // І. Волинь 1943. Боротьба за землю. Львів, 2003. № 28. С. 145-195.
4. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. Відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. Львів, 2011. Т. 1-2.
5. Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр. Українські та польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. Львів, 2003. 189 с.
6. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, м. Київ). Ф. 3833. Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях. Оп. 1. Спр. 86, Спр. 120, Спр. 131, Спр. 134. Оп. 2. Спр. 18, Спр. 37, Спр. 38.
7. ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ). Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Оп. 22. Спр. 75. Оп. 23. Спр. 892. Фонд. 62. Український штаб партизанського руху (УШПР). Оп. 1. Спр. 212, Спр. 248, Спр. 274, Спр. 303, Спр. 1640.
8. Anders W. Bez ostatniego rodzaju: Wspomnienia z lat 1939-1946. Lublin, 1996. 540 s.
9. Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943-1944. Wstęp i opracowanie L. Kulińska, A. Roliński. Kraków, 2003. T. 1. 528 s.
10. Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942-1944). Opr. A. Roliński. Kraków, 2001. 606 s.
11. Archiwum Zakład Historii Ruchu Ludowego (AZHRL) w Warszawie. Dział – Materiały S. Kota. sygn. 89., sygn. 90., sygn. 97, sygn. 98, sygn. 204, sygn. 394, sygn. 396, sygn. 402, sygn. 403, sygn. 407, sygn. 408, sygn. 409.
12. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). Dział Armia Krajowa (AK). sygn. 203/I-1, sygn. 203/I-6, sygn. 203/I-8, sygn. 203/I-13, sygn. 203/I-14, sygn. 203/XV-8, sygn. 203/XV-9, sygn. 203/XV-12, sygn. 203/XV-41, sygn. 203/XV-45.
13. AAN. Dział Ambasada RP w Londynie. sygn. 1486, sygn. 1646, sygn. 1653, sygn. 1654, sygn. 1856, sygn. 1508, sygn. 1612, sygn. 1647.
14. AAN. Dział Delegatura Rządu RP na Kraj (DRRP). sygn. 202/I-8, sygn. 202/I-11, sygn. 202/I-15, sygn. 202/II-6, sygn. 202/II-51, sygn. 202/II-70, sygn. 202/III-134. t.1. sygn. 202/III-134. t.2. sygn. 202/III-197, sygn. 202/III-200, sygn. 202/III-202.
15. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T. 1-6. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990.
16. Biuletyn Wewnętrzny. 25 października, 1942-2 lutego, 1943.
17. Głos polsko-ukraiński. 1944. № 1.
18. Kirkor S. Rozmowy polsko-sowieckie w 1944 roku. Zeszyty historyczne. Paryż, 1972. Z. 22. S. 41-64.
19. Kot S. Listy z Rosji do gen. Sikorskiego. Londyn, 1955. 577 s.
20. Kot S. Rozmowy z Kremlem. Londyn, 1959. 336 s.
21. Kulińska L. Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943-1947. Kraków, 2002. T. I-II.
22. Nasze Żemie Wschodnie. luty, 1943-lipec, 1944.
23. Nowe Drogi. maj, 1943-kwiecień, 1944.
24. Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe 1939-1945. Oprac. D. Baliszewski, A. Kunert. Warszawa, 1999. T. 1-3 (1939-1945).
25. Raczyński E. W sojusznicy Londynie: Dziennik ambasadora Edwarda Raczyńskiego 1939-1945. Londyn, 1974. 450 s.
26. Rzeczpospolita Polska. 6 sierpnia, 1941- marzec, 1944. Numer specjalny.
27. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobujstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945. Warszawa, 2000. T. I-II. 1436 s.
28. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Warszawa, 1992. T. I-III.
29. Żemie Wschodnie Rzeczypospolitej. maj, 1942-maj, 1943.